

Papp József

**Debrecen zsidó építésze
Adalékok a zsidóság debreceni letelepedésének történetéhez**

Debrecen 19. századi történetének meghatározó eseményei közé tartozik a zsidóság betelepítése. A 16. század közepétől a 18. század második évtizedéig szinte kizárólagosan kálvinista település lakossága nem ekkor találkozott először más vallású beköltözőkkel. Akkor már több mint egy teljes évszázaddal voltak túl a rekatolizációt lehetővé tevő 1715. évi CVIII. törvénycikk okozta sokkon, amely megnyitotta az utat a katolikus egyház és képviselőinek lakhatása előtt. Jól ismertek a város önkormányzatának erre az új helyzetre adott reakciói, és az elveket tekintve igen hosszú időn keresztül tanúsított merev ellenállása. Ezek a döntések a református évszázadok alatt kialakult túlélési gyakorlatból vezethetők le, és a hagyományos – leginkább gazdasági indíttatású – óvatosságot, illetve a meggyökeresedett viszonyrendszerben bekövetkező változásoktól való félelmet tükrözik. A katolikus visszatelepülés eleinte leginkább politikai síkon érezte hatásait. A város gazdasági viszonyaiban, a fenntartásuk és támogatásuk kikényszerített költségein túl viszonylag kevés változást generált. A katolikusok megjelenése előtt, a török hódoltság időszakában a város és a zsidók között kapcsolat alig mutatható ki, bár a török uralom megszűnése után, az északabbra húzódtott „görög” kereskedők helyét „a nyugati orientációjú, német és szláv elemekkel együtt érkező askenázi zsidóság váltotta fel” a távolsági kereskedelemben.¹ Debrecenben a nagyvásárok kiteljesedése idején, a 17. század második felében a vándorló kereskedők még „görögök” voltak. A görög (kisebb részben török, görögkeleti román és szerb) kereskedők – akiknek a városban saját bírójuk is volt – tevékenységére, jelenlétére, anyagi erejére jellemző, hogy a főutcán templomtelket is vásároltak, ami persze nagy vihart kavart a város életében. A helyi tiltó rendszabályok ellenére közösségük megtelepedett Debrecenben, és csak a 17. sz. végén, városi adósságaik rendezése után költöztek el Tokaj kör-

¹ Csukás Judit: A debreceni zsidóság története a kezdetektől napjainkig. (http://dzsh.hu/?page_id=24 2014-11-27.).
V.ö. http://dzsh.hu/content/hu/debreceni_zsidóság_története

nyékére. Elhagyott lakóközrükben a Kandia köz/utca neve Kréta sziget fővárosára, Kandiára (Iraklio) utalva ma is őrzi emléküket. A szabad királyi rangot elnyerő Debrecen előljáróságának hivatalos jelentése a 17–18. század fordulóján egyetlen debreceni katolikus családot említ, a királyi harmincadosét.² Ha a görögök közül itt maradtakat, továbbá az esetleges rejtőzködő egyéb vallásúakat figyelmen kívül hagyjuk, akkor egy homogén református népességű Debrecen kapta 1693-ban I. Lipóttól a szabad királyi városi rangot, amelyet 1715-ben, a katolikus egyház visszaengedésének kötelezettségével törvényesített az országgyűlés.

A keleti országrész zsidóságának története a 17. század végén, a 18. század első évtizedeiben veszi kezdetét, de Debrecen környékén, ahol leginkább a lengyelországi galíciai zsidók igyekeztek letelepedni, a folyamat a 18. század végén indult. II. József liberalizációja gyorsította fel az eseményeket, amely – a rendeletek visszavonása ellenére – megteremtette az 1840. évi XXIX. törvénycikk alapját. Ettől kezdve a mindvégig ellenálló Debrecen sem tagadhatta meg a zsidók beköltözését. A törvény adta változás helyi horderejére jellemző, hogy addig csupán azok a zsidók lehettek a kapukon belül, akik a munkájuk miatt – pl. házalók – érkeztek, de ők is csak napkeltétől napnyugtáig. Még az 1840. január 27-én kiadott városi tanácsi jelentésben is megállapíthatták: „folytonos helyi szokás szerint izraeliták nálunk nem lakhatnak”. A megállapítás túlzottan sommásnak tűnik, ha tudjuk, már a 18. században is szerződött a magisztrátus, és magántulajdonos is zsidó bormérőkkel, akik a vendégfogadóknak laktak családjukkal együtt. Az igen jól jövedelmező bérleti viszony sajátos jogi magyarázata szerint a Várad utcai kapun kívüli Szeles, Bégány, Vay, Ghilányi csapszékek, mint a hajdani Boldogfalva területén állók, és mint nemesi birtokok vármegyei illetőségűek, tehát joghatóság szerint területükön nem érvényes a város „kintlakási” tilalma, és a zsidók letelepedését tiltó szabály. Sőt, Debrecen külső birtokán, a hortobágyi csárda mellett a város saját tulajdonaként külön „zsidóház” is működött az 1770-es években.

Zsidó kereskedők a 18. század második felében érkeztek nagyobb számban a debreceni országos nagyvásárookra. A Hatvan utcai kapun kívüli óriási, ún. „külső vásár” területén, a mai Segner tértől a Széchenyi utcáig utcarendben álltak az árushelyek. A szinte önálló városrész hét utcája a városvédő árok külső oldalától (Nyugati utca) a Koskert vagy Sidókert (a mai Széchenyi-kert) gyepejéig ért. A legkülső vásáros utca volt a „Sidó Kereskedők Utszája”. A nagyvásárok hosszú időtartama miatt, a sajátos vallási szokásoknak megfelelően kóser étkező és imádkozó helyet is fenn kellett tartani. A rituális szertartásokat a városi tulajdonból bérleti díj fejében használatba vett, és célszerűen átalakított árus sátrakban tartották meg. A zsidó vásárolók utcájának végében az 1762-ben erre a célra

² Herpay Gábor: Visszapillantás a debreceni róm. kath. egyház 200 éves történetére. In: Debreceni Képes Kalendárium 1917. 52.

kijelölt helyen, a város költségén épült 1774-ben „kóser pincze” más néven zsidópincze és a kóser traktírház vagy zsidók traktírháza (étterme). A „kóser pincze” bérlője 1788-tól három évig „civis” Fazekas János volt, akitől azt a sámsoni „Sonnenwirth Beniamin nevű Zsidó” „subarendálta” (vette albérletbe). A „traktírház” bérlője 1836-ban Áron Ábrahám volt. Debrecen első zsidó imaháza felavatásáról 1791-ből értesülünk. Az épület helyét nem tudjuk biztosan, csupán azt, hogy az is a város költségén épült fel. Nem zárható ki, hogy szintén a vásárbán, az utcarendben állt árus „sátrak” között volt, bár sem a 18. század végén, sem a későbbi évtizedekben egyetlen térképi ábrázolás sem tünteti fel, pedig azokon a többi, árusítástól eltérő használatú objektum következetesen szerepel.

A zsidó kereskedőknek a nagyvásárban betöltött jelentőségét jól jellemzi a Jelenkor c. lap 1832. októberi 20-án megjelent híradása: „Nem sikerült a debreceni őszi vásár, ünnepük lévén az izraelitáknak.” A város vezetésének kettős hozzáállására jellemző, hogy a kereskedők meghatározó szerepe ellenére a „falakon” belüli letelepedés tilalmát egészen 1840-ig fenntartották, és következetesen érvényt is szereztek neki. Sőt az az állítás sem igazolható, hogy a városi rendtartás ellenére bárki, így akár zsidó emberek is a vásártéren életvitelszerűen lakhattak volna. Az ideérkező vásárolók a vásártértől északra a Hatvan utcai, és a város déli felén a Varga utcai ún. taksás telkeken vettek maguknak szállást az ottani zsellérektől. A „sokadalom” vagy „szabadság” utáni hetekben mindig néptelen volt a vásár tere.

A beköltözés

Az 1840. évi XXIX. tc. rendelkezése felszámolta a zsidók debreceni lakhatásának tilalmát, de a helyhatósági hozzájárulás előbb csupán a „falakon” belüli lakhatásra jogosította fel a kérelmezőt, azt is igen szoros felügyelet mellett. Az 1840 szeptemberében bevezetett helyi szabályok szerint a kérelmező családfővel csak a feleség és a kiskorú gyermek települhetett be a városba, ha az eltartó megfelelő keresetet tudott igazolni. A felnőttek, köztük a felnőtt gyermekek és az alkalmazottak is külön igazolás alá tartoztak. A legelső beköltözők a logikusnak gondolható feltételezésekkel ellentétben nem a környező településekről, hanem távoli vidékekről kérelmezték a városba való letelepedést.³ De néhányan azok közül is kérvényt nyújtottak be, akik már évek óta a város déli felében, a Várad utcai kapun túl, a Mikepércs felé tartó országút kezdetén álló, és zsidó hasznabérlők kezelésében lévő nemesi fogadóknak laktak. Így, pl. Steinfeld Mihály „nyerészkedő” a gr. Vay-féle Szarvas, másként Ponyvás csapszéki lakásából, Áron Ábrahám pedig a Ghilányi csapszékből folyamodott az engedélyért. Az első kérelem, Lefkovics Mózesé, 1840. október 5-én kelt. A hatósági hozzájárulást viszont, a hiányos okmányok miatt, csak az április 22-én megismételt kére-

³ Zoltai 1934.

lemre adták ki számára. Steinfeld Mihály 1841. november 8-án, Katz Henrik nyereszkedő és Áron Ábrahám november 11-én jutottak az engedélyhez. 1842-ben Fischer József ecetfőző, Spitzer József és fia monliszt kereskedők, 1844-ben Klein Ignác emódi gazdálkodó, 1845-ben Singer Ábrahám nyitra-megyei illetőségű és Schenk Jakab alkusz költözhetett be városi bérlakásba. 1848–49-ben már 17–18 zsidó család szerepelt az adófizetők között.

Az első lakásbérlet a Piac utca mai 59. sz. alatti Draveczky-házban, a következő a Hatvan utca mai 6. számú épület helyén lévő, gr. Vay Ábrahám tulajdonában álló házban jött létre. A szigorúan szabályozott beköltözés eleinte igen lassú volt, de folyamatosnak mondható: 1846-ban 102, 1850-ben 105 zsidó lakost írtak össze Debrecenben.⁴ A hatóságok az új lakosok településen belüli elhelyezkedését igyekeztek felügyelet alatt tartani, s megakadályozni, hogy egy-egy szűkebb helyen tömegesen összeköltözzenek. Ezért igen gyakran végeztek összeírásokat. A fennmaradt adatok szerint a beköltözők eleinte zömmel a belvárosban bérelték lakásaikat, de mind a hat kerületben volt zsidó lakos. Az első időszak viszonylag arányos területi elhelyezkedése után az 1869-es összeírás már a Simonffy utca középső és végső szakaszát mutatja a zsidók által legsűrűbben lakott városrésznek. Az összeíró ívek foglalkozási rovatában a zsidó lakosok között szokásosnak tekinthető kereskedők, alkuszok, házalók mellett: kapadozó (nyereszkedő), szatócs, vendéglős, ecetfőző, dohányvágó, sorompós vámszedő, kéjhölgy, esernyőjavító/foltozó, zenetanító, színházi karmester, iparbank elnök, birtokos, haszonbérlo gazdatiszt is szerepelt.⁵ Figyelemre méltó, hogy az összeírások szerint egy-egy adott ingatlanon igen vegyes vallású lakosság élt. Ez nem csupán eltérő vallású teljes családokat jelent, hanem esetenként az együtt lakók között is igen gyakoriak az eltérő vallású személyek. (Pl. református családfő gyakran alkalmazott zsidó kereskedőt, katolikus cselédet, és fordítva.) A debreceni zsidó népesség számszerű növekedése az első tíz évet követően gyorsult fel. 1857-ben 682 fő, 1862-ben 211 család, 1868-ban 1497 fő,⁶ 1869-ben 1821 fő,⁷ 1880-ban 3089 fő (a lakosság 6 %-a), 1900-ban 6192 fő (8,2 %), 1920-ban 10170 fő (9,8 %), 1930-ban 10044 fő (8,5 %), 1941-ben 9142 fő (7,2 %) élt Debrecenben.

Az első birtokok, építkezések

Az 1840. évi XXIX. tc. a beköltözés törvényi feltételeit ugyan megteremtette, de az ingatlanszerzéshez szükséges jogszabályokra 1867-ig várni kellett. A birtokszerzés korlátozásának tudható be, hogy először 1850–51-ben szerepel zsidó

⁴ Szabó 1927. 44–45.

⁵ MNL HBML IV.B. 1109/p.

⁶ A külsőségek nélkül.

⁷ A külsőségek nélkül.

beköltöző az ingatlantulajdon után adózók között. Steinfeld Mihály azt a Piac utca 59. szám alatti Draveczi-házat vásárolta meg, amelyben az első lakását bérelte. Áron (Manó) Ábrahám a Német (Széchenyi) utca 22. számú, Borbély Miklóstól, és a Szent Anna utca 24. számú, Miklósy Ferentől megvett ingatlanok után adózott. Klein Ignác pedig a Piac utca 45. sz. alatti, Matkovics Albertné-féle ház után fizetett adót. 1856-ban még azt jelenthette a megyei hatóságnak a városi tanács, hogy Debrecenben zsidók nem rendelkeznek ingatlantulajdonnal.⁸ Ennek ellenére 1857. március 16-án már olyan lista készült az ingatlan-nyilvántartó könyvből, amely adózási céllal Debrecen első zsidó ingatlanbirtokosait és a nevükön jegyzett ingatlanokat sorolja fel.⁹ (A tulajdonszerzés jogalapját az 1852. november 29-én kiadott császári nyílt parancs jelentette, amely az 1811-ben hatályba léptetett birodalmi polgári törvénykönyvhöz kapcsolódó minden utólagos jogszabályt hatályon kívül helyezte. Azokat is, amelyek vallásbeli különbségekre tekintettel az osztrák polgári törvénykönyvtől eltérő szabályokat állítottak fel a tulajdonszerzésre. Ennek megfelelően az ingatlan jogszerű birtoklásához csupán a tulajdonos nevének nyilvántartásba vételére volt szükség, amelyre a következő nyílt parancs hatályba lépéséig, 6 hónapig nyílt lehetőség.) A megszerzett ingatlanok többnyire kertségi szőlők, illetve szántóföldek voltak.

Név	Ingatlan típusa	Föld/kataszteri hold	Négyszögöl
Áron Ábrahámné	ház, kert, föld	16	841
Feischl Fülöp	postakerti szőlő		1000
Fischer Józsefné	tégláskerti szőlő, kaszáló		917
Fried Károly	ház, postakerti szőlő, föld	16	692
Katz Henrik	föld	4	
Klein Ignác	ház, kert, föld	26	557
Sielberman Lipót	szőlő		400
Steinfeld Mihály	föld	17	458

A Helytartótanács 1863-ban rendelettel utasította a helyhatóságokat, hogy a beköltözők tulajdonszerzését és a telekkönyvbe való átírást „csak azért, mert héber vallásúak, ne akadályozza”. A korlátozás megszűnését követően, 1865-ben 29 belsőségi házas ingatlan után adózott izraelita tulajdonos Debrecen 6 kerületében, az alábbi elrendezésben: Hatvan utcában (mint kerületben) 5, Péterfián 6, Csapón 4, Ceglédben 4, Vargában 2, Piacban 8 ingatlan után. Izraeliták tulajdonában álló házak 1865-ben (mai címek szerint): Miklós utca 8. és 23. szám, Piac utca 16, 45, 59, 69, 89, Német (Széchenyi) u. 9, 13, 22, 26, 53, Tizenháromváros

⁸ Zoltai 1934. 26.

⁹ Szabó 1927. 97-102.

(Szepességi u.) 10, 24, Nagy Új (Bajcsy-Zsilinszky) u. 21, 26, Hatvan u. 6, 18, 65, Vendég u. 4, Cegléd u. 8, 34, Csapó u. 77, Szent Anna u. 24, 26, 30, Gyár (Iparkamara) u. 2, Nyíl u. 3596. sz. Miután a háztulajdonnal rendelkezők polgárjogot is szerezhettek, elsőként – 1867-ben – Áron Ábrahám neve került be a Matricula Cívium-ba, amelybe 1868-ban további 5 zsidó vallású kérelmezőt jegyeztek be.

A városba beköltözők nevére kiadott első építési engedélyek előbb a megvásárolt házas ingatlanokon meglévő épületek felújító átépítéséről, átalakításáról, bővítéséről, elvétve új ház létesítéséről szóltak. A legkorábbi fellelhető adatok szerint Eisenberger Adolf 1862. július 5-én kapott hatósági engedélyt a Széchenyi utca 1707. sz. (ma: Bajcsy-Zsilinszky u. 10.) házának „újbóli építésére”. A Széchenyi utca 1767. sz. (Simonffy u. 14.) alatt, szintén 1862-ben Eisenberger Adolf építtetett Éberszt János építómesterrel emeletes házat. Farkas Ferenc kereskedő az 1863. április 15-én kiadott végzés alapján a Hatvan utca 1584. sz. (Piac utca 9.) sz. alatti földszintes házat bővíthette emeleti szint ráépítésével. Ugyanabból az évből ismert Farkas Ferenc építkezése, aki a Hatvan utca 1581 sz. (Piac utca 5.) „oldalépületét” alakította „fényirdává” Vecsey Imre tervei szerint. Herczberg Sándor a Széchenyi 1765. sz. (Simonffy u. 10.) alatti telken álló lakóházának ebédlőjét Gál építómester 1866-ban alakította ki.¹⁰

Temető, Szentegylet

Az állandó letelepedés, és vele a hitélet legtermészetesebb jele a helyi zsidó temető létrejötte volt. A még csupán néhány családból álló közösség nevében Fischer József, Katz Henrik, Fried Károly és Csillag József 1842 tavaszán kérvényezték elkeríthető temetőhely kijelölését a Homokkerttől délnyugatra, a régi kolerás temetőnél, azon a helyen, ahol 1841-ben már megvolt az első rituális temetés.¹¹ A városi magisztrátus 200 négyszögöl terület használatát engedélyezte, mivel azonban Debrecen akkori temetői épített kerítés nélküliek voltak, így csak ahhoz járultak hozzá, hogy egyszerű deszkakerítés létesüljön körötte. A zsidó vallási előírások szerinti kőkerítéshez ragaszkodó izraeliták a helytartónácshoz fordultak, amely 1845-ben az engedély megadására utasította a várost. A temető eredeti területét először 1855-ben, később többször is bővítették. A földrészletet, amely 1867-ben került a nevére, 1866-ban vásárolta meg a szentegylet. A zsidók temetője Debrecenben is, mint a világ minden pontján a „Bét Hácháim”, az „Élők Háza” nevet viseli: a sírkövek mindaddig összekötő kapcsot jelentenek az élőkkel, ameddig azokat gondozzák, nyilvántartják. A város Köztemetőjének megnyitása miatt 1932-ben Debrecen valamennyi református és

¹⁰ IV.B. 1109/l.

¹¹ A temetői nyilvántartásban Meisel Rézi hajadon és még 2 névtelen szerepel abból az évből.

katolikus temetőjét bezárták. Miután a zsidó vallási előírásokat a Köztemetőben bevezetett ún. forgó rendszerű sírhasználat nem elégíthette ki, ezért a Monostorpályi út keleti oldalán lévő izraelita sírkert megmaradt a város egyetlen – ma is működő – felekezeti temetőjeként. (1. kép) A folyamatosan vezetett temetői anyakönyv adatai szerint 1841-től napjainkig közel 8800 személy lelt itt végső nyughelyére.

A halottak körüli teendőknél a talmudi idők óta létező rituáléja szigorú betartására 1852. április 12-én alakult meg Debrecenben a Szentegylet (Chevra Kadisa). A segélyezés, jótékonykodás, temető-fenntartás, az elaggott szegények ápolása, az emberbaráti intézmények fenntartása, a gyámolításra szorulókról való gondoskodás szerepét is felvállaló egyesület alapszabályát 1877-ben hagyták jóvá. Az egyesület 1944-ben szüneteltette működését, majd 1946-tól újra alakult, de 1950-ben feloszlott. Tulajdonait a hitközség vette át.

A Chevra Kadisa, amely valamennyi vallási irányzatot egységesen szolgáltatta Debrecenben, 1879-ben dr. Popper Alajos orvos vezetésével kisebb kórházat létesített,¹² amelynek pontos helyét nem sikerült tisztázni. A Szentegylet intézményeinek területi elhelyezkedése igen jól példázza az izraeliták szétszórt telepődését. Az „aggok menháza” a Hadházi utca 6. szám alatti, 1899-ben vásárolt ingatlanon 1902-ben épített földszintes házban működött. Itt a status quo szolgálati lakás 1926-ban létesült. 1943-ban történt bővítés után a Kápolnási utca 3. sz. alól ide költözött át a hivatalos helyiség és imahely. Az ingatlanok tulajdonjoga még 1945 után is a zsidó gondozottaké volt. 1958-tól a városi tanács kezelte, és szociális otthonként működtette. Az ingatlan végül 1959-ben „bekebelezés” jogcímen került az állam tulajdonába.¹³ A ház környékén a 20. sz. elején kisebb vallási gócpont jött létre, amikor 1911-ben és 1912-ben az utca másik oldalán a 9, 11 és 13 szám alatti házas ingatlanokat is megvásárolta a Szentegylet. (A telkeket 1952-ben és 1957-ben adták el.)

A város északnyugati részén a Böszörményi út 21. és Sinay Miklós utca 32. szám alatt magánkórház céljára 1926-ban megvett 1602,7 n.öl területű ingatlanon 1936-ban tervbe vett építkezés végül elmaradt. „A régi épületeket továbbra is a csapatkórház bérelte.”¹⁴ Az 1990-es évekig pártiskolaként funkcionáló ingatlan az 1952. évi 4. tvr-tel került az állam tulajdonába. A második világháború időszakában, majd utána a város déli felén, a Deák Ferenc utca 8. sz. alatt, az izraelita nagytemplom mögötti udvarban álló leányiskolában működött a betegellátó intézmény, amely később „kis-OTP”-ként került az állami egészségügyi szervezetbe.

A Szentegylet a vidékről Debrecenbe járó izraelita tanulók elhelyezése érdekében 100 000 korona költséggel fiúinternátust hozott létre a belváros északi

¹² Gonda 1971. 66.

¹³ Ölveti. 188. o.

¹⁴ Ölveti 189.

részén, a református Kollégium közelében. A Darabos utca korabeli 13–15. száma alatt 1908-ban megnyílt létesítményben 1914-ben 45, 1915-ben 35 diák lakott. Az intézmény igazgatója 1915-ben Margócsy Emil felsőkereskedelmi iskolai tanár volt.

A hitközségi szervezet

A debreceni zsidó lakosságnak 1850-ig nem volt választott szervezete és vezetője. Helyettük az abszolutista helyhatóság nevében a rendőrfőkapitány Steinfeld Mihályt és ifj. Klein Ignácot nevezte ki a betelepültek képviselőjére.¹⁵ Az első helyi izraelita hitközség 1852-ben alakult meg,¹⁶ és 1855-ben választott az akkor 80 családból (349 fő és 62 iskolaköteles gyermek) álló közösség rabbit, Erlich Eduárd személyében, aki 1863-ig látta el a tisztséget.¹⁷ A hazai zsidóság helyzetének rendezése érdekében a fővárosban 1868-ban megrendezett zsidó kongresszus hatására a debreceniek nagy többsége (180 család) az irányzatok közötti középben állás mellett döntött, és csupán egy kisebb létszámú közösség (kb. 60 család) alapított kongresszusi (*neológ*) hitközséget 1870. május 22-én.¹⁸ A tehetősebb zsidó réteget képviselő *neológok* temploma 1872–1886 között a Hatvan utca 6. számú házban volt.¹⁹ Hitközségük 1886-ban akkor egyesült a *status quo ante* hitközséggel, amikor az állam elrendelte az izraeliták számára a közös anyakönyvezést. Az egyesült Debreceni Izraelita Hitközség tagjaiból ekkor viszont egy másik csoport (29 család) vált ki,²⁰ amely megalakította az Autonóm Ortodox Hitközséget. 1894-től ennek részeként *szeferárd* imaegyesület is működött Debrecenben.²¹

Oktatás, iskolák

1851-ben a 6–10 éves, iskolaképes zsidó gyermekek száma 20 fő volt, de a beköltözések nyomán folyamatosan növekvő gyermeklétszám ellenére még 1854-ben is azt jelentették, hogy izraelita felekezeti iskola nincs Debrecenben, és házi tanítók is csupán a tehetősek gyermekeit oktatják.²² 1853-ban Klein Ignác és Steinfeld Mihály gondnokok kezdeményezték először az önálló zsidó iskola felállítását.²³ A megnyitáshoz kért anyagi támogatást mind a helyhatóság, mind a

¹⁵ Zoltai 1934. 30., Gonda 1971. 41.

¹⁶ Ölveti 1996. 175.

¹⁷ Gonda 1971. 48–49., V.ö. Csukás i.m.

¹⁸ Gonda 1971. 58.

¹⁹ Gonda 1971. 62.

²⁰ Gonda 1971. 72. szerint 22 család.

²¹ Ölveti 1996.

²² Szabó 1927. 64., Ölveti 1996. 180.

²³ Zoltai 1934. 30.

nagyváradai császári helytartó osztály kilátásba helyezte. 1855-ben az összeírt 191 gyermekből 62 (30 fiú- és 32 leány) volt 6–12 éves tanköteles korban.²⁴ Számukra 1856-ban állami támogatással nyitották meg az iskolát, két tanítóval, Erlich Eduárd rabbi igazgatása alatt.²⁵ 1862-ben három tanítója volt az iskolának, ahol a három vegyes (leány és fiú) osztályban 82 gyermek tanult.²⁶ 1866–1867-ben az oktatás a városközpont keleti oldalán, a Szent Anna utcai zsidótemplom földszintjén folyt. 1868-ban, az állami intézmények felállításában bízva a hitközség megszüntette az önálló felekezeti elemi iskolát. Bár 1872-ben egy rövid időre ismét megnyílt, anyagi okok miatt hamarosan újból bezárták a kapuit.²⁷ Ekkoriban a debreceni keresztény felekezeti iskolákban 1876-ban 259, 1881-ben 480, 1886-ban 500-nál is több zsidó gyermek tanult,²⁸ a többiek a 3–4 izraelita magániskolába jártak. Debrecenben ugyanis 1876/77-ben négy (127 tanulóval, 7 tanítóval), az 1877/78-as tanévben három (97 tanulóval), 1878/79-ben három (89 tanulóval és 3 tanítóval) magániskola is működött.²⁹ 1886-ban az egyesült hitközség „bérelt helyiségben” nyitott mindkét vallási irányzat gyermekei (160 fiú és 103 leány) számára zsidó elemi iskolát.³⁰ A fiúk 1–4. osztályban tanultak. A lányok 1–6. osztálya számára a Széchenyi utcai Adler-ház adott helyet. Később a Piac utcai Gál-házban béreltek mindkét nem iskolája számára helyiségeket. Innen hamarosan a templomtelek kibővítésére 1893-ban megvásárolt Szent Anna utca 28. számú, ún. Miskolczy-házba költöztek át, ahol 1893-ban 10 osztályban 406 tanuló tanult.³¹ A mind nagyobb zsúfoltság miatt a Kis Új (Simonffy) utca 21–23. és Kápolnási utca saroktelkén lévő rituális fürdő telkét bővítették a szomszédos ingatlan megvásárlásával egy új iskola céljára. A város anyagi támogatásával megvalósult egyemeletes épület terveit Berger Jenő debreceni építész készítette. A létesítményt 1894-ben adták át rendeltetésének.

Az ortodox hitközség gyermekei számára 1901. szeptember 1-jén nyílt meg a négyosztályos elemi fiú- és leányiskola a Széchenyi utca 5. sz. alatti bérelt házban, de már 1902-ben megvásárolták a József királyi herceg (Bajcsy-Zsilinszky) utca 49. és a Reáliskola (Tóth Árpád) utca 3. szám alatti saroktelket, ahol a két tantermes elemi iskolát 1909-ben építették fel. A házat 1924-ben az emeleti szint ráépítésével bővítették. A második világháború után rövid ideig tovább működő felekezeti iskola telkére 1956-ban jegyezték be az állam tulajdonjogát, és keze-

²⁴ Ölveti 1996. 181.

²⁵ Szabó 1927. 66., vö. Gonda 1971. 51.

²⁶ Ölveti 1996. 181.

²⁷ Gonda 1971. 56.

²⁸ Gonda 1971. 63.

²⁹ Síró 1994. 10. lábaj.

³⁰ Gonda 1971. 64.

³¹ u.o., Ölveti 1996. 181.

lőként a Mechwart András Gépipari Technikumot, majd 1957-ben a Hajdú-Bihar megyei Egészségügyi Szakiskolát jelölték ki.³²

A debreceni zsidóság középfokú oktatására létrehozott zsidó gimnáziumban 1921. szeptember 1-jén a Simonffy utca és Kápolnási utca sarkán működő elemi iskola emeleti szintjén indult a tanítás. Az azonnal tervbe vett új gimnáziumi épületet előbb a Hatvan utca 6. sz. alatt e célra vásárolt telken akarták megvalósítani, végül 1924-ben mégis a Simonffy utcai iskolát bővítették második emelettel és udvari szárnyépülettel a gimnázium céljaira. (2. kép) Az intézményben 1930-ban tartották meg az első érettségi vizsgálatot. A háború után az 1947/48-as tanévre beiratkozott 112 izraelita elemi iskolai tanuló a gimnázium földszinti tantermeiben tanult. Az iskolaépületet és az alatta lévő telekrészt – leválasztva azt az izraelita hitközségi templom és székház ingatlanáról – 1948-ban vették állami tulajdonba, falai között 1950. június 23-tól a Debreceni Állami Fazekas Mihály Fiúiskola kezdte meg működését. (Az épület jelenleg ifjúsági házként kulturális célokat szolgál.)

A *status quo ante* irányzatú hitközség 1906-ban az Arany János utcán nyitotta meg polgári leányiskoláját. A tanítás végleges helyén, a Deák Ferenc utca 8. sz. alatti nagytemplom telkén 1909-ben építették fel az egyemeletes iskolaépületet, ahol 1928-ban 9 tanár oktatott 220–250 diáklányt. A ma is álló ház a második világháború alatt katonai kórházi, utána rendelőintézeti funkciókat látott el. A „kis-OTI”-ként ismert épület 1975-ben vétel útján került az állam tulajdonába.³³

Imaházak, templomok, rituális épületek

A debreceni első zsidó imaház 1791-ben, még a belső városon kívül, a külső vásár területén a nagyvásárra érkező izraeliták hitéleti kiszolgálására létesült. A 298. számú árusító „sátorban” berendezett imaházat a polgármester rendeletére 1856-ban vette felügyelete alá a hitközség. Ez a Főgel Dávid nevén jegyzett építmény 1872-ben került a hitközség tulajdonába.³⁴

A Debrecenben letelepült izraeliták első belvárosi imaháza 1852–1854 között a Nagy Új utca 1605 (ma Bajcsy-Zsilinszky utca 33.) számú házban működött, a telket és házat 1852-ben 2200 forintért vették meg. Miután a férőhely már szinte azonnal kevésnek bizonyult, 1854-ben elcserélték azt a mai Bajcsy-Zsilinszky utca 26. (Kápolnási utca sarok) ingatlannal, a jelenlegi székház telkének első részével. Ehhez 1856-ban 1000 forintért vásárolták meg a Kápolnási utca másik végén a szomszédos Kis Új utcai (mai Simonffy u. 21.) telket, amelyet a közösségi cél miatt az ondódi, ún. „ház után való föld” nélkül kértek bekebelezni.³⁵ A

³² Ölveti 1996. 184.

³³ Ölveti 1996. 183.

³⁴ Ölveti 1996. 176.

³⁵ Uo. 177.

közösségi célra tekintettel, az utca rendezésekor az iskola és imaház telkéhez hozzácsatolandó földrészletet a város ingyenesen ígérte a hitközségnek.³⁶ A *status quo* hitközség tagjai körében 1864-ben kezdeményeztek gyűjtést az itt felépítendő templomra. Azonban, miután az összegyűlt pénz kevésnek bizonyult, az építkezésre nem került sor,³⁷ sőt 1865-ben értékesítették a 26. szám alatti üres telket, de a szomszédos, Simonffy utca 21. számút megtartották, Ebben egy fabódében volt berendezve az első baromfivágó és mikve (rituális fürdő),³⁸ amit 1895-ben az egy évvel korábban vásárolt Pásti utca 6–8. sz. ingatlanon Fejér és Ritter építészek által emelt házba helyezték át. (A húsmérő csarnokkal bővült létesítményt 1909-ig közösen használták az ortodoxokkal.) A Pásti utcán tovább terjeszkedve a szomszédos 10. sz. ingatlant is megvásárolták. A rajta volt lakóházat 1949-ig bérbe adva hasznosították, akkor életveszélyes állapota miatt lebontották.

A mai Bajcsy-Zsilinszky utca 26. sz. telket 1900-ban 27000 koronáért vásárolta vissza a hitközség,³⁹ a szomszédos 28. számú ingatlannal kibővítve itt alakult ki a jelenlegi központi intézmények telke. A székház és a hozzá tartozó pincebéli pászkagyár építéséhez 1903 szeptemberében kezdtek hozzá, a régi épület lebontását követően. A kivitelezés támogatására 80000 téglát kaptak az iskola-építési segély terhére a várostól. Az elkészült új épület műszaki felülvizsgálatát 1904. december 29-én rendelte el a műszaki hatóság.⁴⁰ A hitközség, az 1924-ben és 1927-ben, eredetileg a gimnázium céljaira megvásárolt Hatvan u. 6. sz. alatti telekre bérházat terveztetett Sajó István műépítésszel. Az elegáns, négyemeletes ház 1929-ben épült fel. A hitközség a beruházáshoz felvett magas kölcsöntartozás miatt 1943-ban eladta a bérházat a budapesti székhelyű Dunavidéki Papírgyárak Lerakata és Nagykerereskedelmi Részvénytársaságnak.

Szent Anna utcai (*status quo*) templom

A városban élő 211 zsidó család számára 1864-re szűkössé vált a meglévő imaház, helyette 10 évre bérbe vettek egy Szent Anna utcai nagyobb egyemeletes házat. A korabeli cím szerint Varga utca 2543. (ma Szent Anna utca 26.) számú épületet, Debrecen második fürdőházát 1847-ben Liszkay Sámuel városi erdőmérnök építtette magánvállalkozásként a város nagyerdei vigadója versenytársául. A csődbe jutott vállalkozó 1857-ben eladta az ingatlant Zichermann Ignác-nak, akinek a nevére 1863-ban írták át. A hitközség tőle vette 10 évi bérletbe az

³⁶ Zoltai 1934. 28–29.

³⁷ Zoltai 1927, Popper 1882. szerint az építkezés elmaradásának okai belső viták is lehetnek.

³⁸ Gonda 1971. 47–48.

³⁹ Ölveti 1996. 177.

⁴⁰ Ölveti 1996. 184.

épületet hitéleti célra. Az emeleti táncteremből női karzatok beépítésével imaházat alakítottak ki, a földszintre hivatali helyiség és két iskolai tanterem került. Zichermann Ignác háztulajdonos kérésére a városi tanács 1865. szeptember 15-ei ülésén engedélyezte, hogy a telek keleti oldalán „pléhfedékes kisedd” rituális fürdőházat építhessenek.⁴¹ Az átalakítások során elkészült templomot 1865-ben, az őszi ünnepekre avatták fel. A házbérlet 1874-ben szűnt meg, akkor az egész telket megvásárolta a hitközség. Két évtized múlva szűkössé vált az imaház, így 1893-ban a keletről szomszédos ingatlant is megvásárolták, hogy az egyesített telkeken új nagytemplom épülhessen fel. Végül az építkezés helyett 1895-ben eladták a templomot és a kettős telket a Svetits-alapítványnak. A fürdőházból lett zsidó imaházat az új tulajdonosok katolikus intézeti kápolnává alakították át. (A 168 éves épület ma is áll a Svetits Intézet udvarában. Jelenleg – 2015-ben – óvoda működik benne.)

Ortodox templomok, imaházak

Az 1886-ban megalakult autonóm ortodox hitközség temploma számára a Pásti utcai, ún. Gránit-féle telek nagyobb részét 1891-ben, illetve 1893-ban, összesen 5115 forintért vásárolták meg. 1909-ben ezt bővítették a Hatvan utca 14. számú ház hátsó udvarából, az özv. Lédig Lajosnétól megvett résszel. Tafler Ignác hitközségi elnök 1892-ben jelentette be a városi tanácsnak a templomépítési szándékot. Az épületet Berger Jenő debreceni építész tervei szerint „Gertner és Rossler” vállalkozók kiviteleztek 1893-ban. A Pásti utcai főhomlokzattal tervezett háromhajós, nyeregtetős épület alapozásához 1893 augusztusában kezdtek hozzá, és októberre a tetőfedéssel is elkészültek. A Pásti utca 4. sz. alatt ma is álló templom hatósági felülvizsgálatát 1893 őszén kérték meg. Az udvarában lévő imaház, Bét Mídrás (tanház), és alatta a nők mikvéje a József királyi herceg (Bajcsy-Zsilinszky) utca 15. számú telek ide nyúló hátsó részén épült fel 1909–1910-ben, Borsos József tervei szerint.⁴²

A rituális aprómarha vágóhely 1893-ban előbb a Pásti és Hatvan utca sarkán, majd 1899–1908 között a Pásti utca 4. sz. alatt működött. Pászkasütőt a Hatvan utca 35. alatt építettek 1912–13-as építési engedéllyel, innen költöztették át 1952-ben a Széchenyi utca 16. sz. alá. Szolgálati lakóház céljára a József kir. herceg (Bajcsy-Zs.) u. 31. számú házas ingatlant vásárolták meg 1926-ban. Ebben 1945 után idősgondozó működött, majd 1958-tól konyhát és ebédlőt alakítottak ki benne. Az ingatlant 1960-ban vásárolta meg az állam és tanyai diákotthon létesített benne.

⁴¹ IV.B 1109/1 158. 6550. 6414/865

⁴² Rácz Zoltán szíves közlése.

Szefárd, haszid imaházak

A városi tanács 1869-ben Weisz Ferenc kérelmére előbb engedélyezte, hogy a Hatvan utca és a Pásti köz sarkán lévő (1570 sz. alatti) lakóházban *szefárd* összejöveteleket tartsanak, a hitközség tiltakozása nyomán azonban ezt végül mégis zug-imaháznak minősítették és betiltották a szertartásokat, mert a működés mögött az anyaegyházhoz befolyó közös költségek alóli kibújást sejtettek. Fellebbezés után Eötvös József miniszter erősítette meg a tiltást.⁴³ A 20. sz. első éveiben az ortodox irányzatok számára a Zúgó utca két oldalán is létesültek imaházak. 1906-ban vásárolták meg a Csók utca 6. és Csokonai utca 8. sz. alatti telket, ezeken 1906-ban épült templom, amelyen 1911-ben és 1922-ben végeztek átalakítási munkákat. Az 1944-es háborús cselekmények miatt megsérült épületet 1945-ben romépületnek nyilvánították és lebontották, telkét „ajándékozás” jogcímen Debrecen város nevére jegyezték át. A Simonffy (akkor József kir. herceg) utca 19. sz. ingatlant 1921-ben vásárolta meg az ortodox hitközség, és imatermet alakítottak ki benne.

A Deák Ferenc utcai (*status quo*) nagytemplom (3. kép)

A magyar Millenniumot minden hazai közösség jelentős tettekkel, látványos alkotásokkal kívánta üdvözölni. A debreceni *status quo ante* irányzatot valló zsidóság 1892-ben határozta el a nagyváros rangjához méltó nagytemplom tervezését és felépítését. A szükséges anyagi forrást a hívek hozzájárulásából, a Szent Anna utcai templomtelkek eladásából és a Debreceni Első Takarékpénztártól felvett kölcsönből biztosították. Az új zsinagóga céljaira 1894. július 31-én 55000 forintért vásárolták meg a Nagy Várad utca 2204. és 2205. számú (később Deák Ferenc utca 8. sz.) ún. Molnár-féle 1714 négyszögöl területű ingatlant. A hely kiválasztása találkozott a városfejlesztési elképzelésekkel, hiszen a Deák Ferenc utcán kijebbn, a Gyár (később Werbőczy, most Iparkamara) utca vasútállomás felőli sarkán ekkor épült a törvényszék és fogda hatalmas épülettömbje. A mai Petőfi térre néző templomtelekre az utcavonaltól beljebb álló, kelet-nyugati irányba rendezett, stílusában keleties hatású impozáns épületet keleti elhelyezésű bimával tervezte meg 1894-ben Jacob Gärtner. (Az elismert bécsi építész tervei szerint összesen 14 zsidó templom épült fel a Monarchiában 1889 és 1910 között, Béctől Olmütz-ön át Marosvásárhelyig.⁴⁴) (3. kép)

A *status quo ante* hitközség 1895 májusában nyújtotta be kérelmét a Nagyvárad utcai nagytemplom felépítéséhez, amelyet a városi tanács 1895. június 20-ai ülésén tárgyalta meg, és hagyott jóvá. A rajzokat a műszaki hatóság részéről Stahl

⁴³ A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történeti forrásai. HBM-i Levéltár forráskiadványai 29. sz. 273-275.

⁴⁴ Klein Rudolf: A debreceni zsinagógák – Múlt és Jövő, 1994/1.

(Aczél) Géza főmérnök láttamozta. A 600 földszinti és 250–250 karzati ülőhellyel tervezett templom kivitelezésére debreceni építőmester, Schneider István kapott megbízást.⁴⁵ A hitközség elnöke, Reichmann Ármin 1895. június 18-án ünnepélyes keretek között vette kezébe azt az ásót, amellyel megkezdte az új zsinagóga alapjainak kiásását. Az alapkövet, szintén szertartás keretében, július 24-én tették le. Az üreges kőbe került az a fémdoboz, amelybe az építés körülményeit megőrkítő iratot helyezték. A dokumentum szövegét Krausz Vilmos főrabbi olvasta fel az ünneplőknek. A templom téglafalainak építése gyorsan haladt, így november 13-án már megtarthatták a bokrétaünnepélyt is, de a további munkálatokhoz még két esztendőre volt szükség. 1896 áprilisától júniusáig tartott a hatalmas központi kupola vasszerkezetének megépítése. A templombelső díszítési munkálatait szeptembertől 1897. március 30-ig végezték el, és ezután került sor a légfűtés szerelésére. Összeségében 3851 „napszámot” fizettek ki a kivitelezőknek, akik 700000 téglát, 955 m³ homokot, 842 q cementet, 1000 q meszet és 945 q gipszet használtak fel. A külső méretek szerint 40 m hosszúságú és 23 m szélességű, téglalap alakú épület négy sarkában lépcsőházak voltak, amelyekből a főhomlokzat felőli kettőre kisebb hagymakupolás tornyokat emeltek. A külső homlokzat iszlám hatású megjelenését az egymást váltó 4 sor sárga, illetve 10 sor vörös csíkokba rendezett nyerstégla burkolattal érték el. A templombelsőben a női karzatokat fonatdíszes aranyozott mellvéddel látták el. A 23 × 22 m nagyságú központi tér fölött emelkedett a márványlapokkal burkolt vasoszlopokon álló, 13 m átmérőjű kupoladob, rajta a 2 m sugarú hagymakupolával. E fölé szerelték a csillagot, amellyel együtt a templom 44 méter magasságú lett.

A kétnapos templomavató ünnepség 1897. szeptember 7-én a Kis-Új utcai (Simonffy utcai) kistemplomban kezdődött, ahonnan az előljáráóság, élén a főrabbiával átvitte a 15 tóratekeresztet az új templomba. Ott Burger D. József jegyző felolvasta a zárókőbe helyezett írás szövegét. „Ezen templomunk ... legyen maradandó, el ne vehesse tőlünk ellenség, ne sepherhesse el felhőszakadás, ne rendíthesse meg vihar bömbölése, romba ne dönthesse földindulás, el ne pusztíthassa tűzvész, hanem büszkén, rendíthetetlenül hirdesse örök időkre a debreceni izr. hitközség áldozatkészségét és vallásos buzgalmát, gyűlhelyül szolgáljon híveinknek, ahol közös hálát mondjanak közös örömben, közös könnyet hullassanak közös gyászban, vagy közös imát mondjanak, ha közös veszély fenyegeti a hazát és a nemzetet. Álljon e templom, míg az ezeréves magyar haza áll.” Az egész várost megmozgató avatóünnepen megjelent Hegymegi Kis Áron református püspök, Simonffy Imre polgármester, országgyűlési képviselők, az alispán, a honvédség és a közös hadsereg helyi méltóságai, valamint más világi személyiségek is. A korabeli sajtó így írt Debrecen új jelképéről: „Isten dicsőségének új hajlékot emelt a debreceni zsidóság. Márványtól, aranytól csillog külseje, belse-

⁴⁵ Debrecen polgárm. hiv. mikrofilm adattár Deák F. u. 8.

je, mintha csak vetekedni akarna a Mória hegyén épült salamoni templom pompájával.”⁴⁶

1944-ben a világháború hatalmas pusztítást okozó bombázásai és a harci cselekmények következtében a Deák Ferenc utca páratlan oldalán valamennyi ház romba dőlt. A páros oldalon egy-két épület, így a zsinagóga, és kettővel lejjebb az iparkamarai székház maradt állva. A templomon, mint szinte valamennyi „túlélő” debreceni házon javítandó károsodások keletkeztek. Viszont a helyreállítási munkálatok alatt, emberi mulasztás miatt a tetőzet meggyulladt, és elpusztult. A fedél nélkül maradt épületről a polgármester 1948. október 18-án intézkedett, tudomásul véve, hogy a „főtemplom leégett kupolájának és a kapcsolatos életveszélyes szerkezeti részek elbontását Csengeri Leó hitközségi elnök ... 1948. október 7-én megkezdte”. A létszámában és anyagi lehetőségeiben is erősen megfogyatkozott hitközség az államhoz fordult segítségért a templom helyreállítása érdekében. A fokozatosan merevedő politikai légkörben nem sok realitása lehetett a költségigényes helyreállításnak, ezért felmerült egyfajta „világi” hasznosítási lehetőség, amelyről 1956 áprilisában a városi hivatal képviselőivel tárgyaltak. A megállapodás szerint a tanács a felújítást magára vállalta volna, ha a hitközség 25 évre átadja a templomot levéltár és könyvtár céljaira. A városi tervtárban fellelhető Andrassy István főmérnök tervrajza a templom könyvtárrá való átalakításáról, amelyet elvethettek, mivel a funkcióváltásra nem került sor. Az 1960-ban kiadott műszaki hivatali határozat megállapította, hogy „a templom jelenleg életveszélyes állapotban van a benne lévő alátámasztások ellenére.” Közölte, hogy „esztétikailag a kialakuló Petőfi tér perspektíváját az elhanyagolt külsejű templom nagyban csökkenti.” Kötelezte a hitközséget, hogy 20 napon belül szüntesse meg a veszélyhelyzetet, továbbá 60 napon belül végeztesse el a templom felújítását, vagy kérje meg a bontási engedélyt. Miután a helyreállításra nem kerülhetett sor, 1962-ben kiadták a bontási engedélyt és a munkálatokat 1962. április 16-ára el is végezték. A tervező építész a műszaki leírásban tudatta, hogy „az épület lebontását a Városi Tanács rendeletére kell végrehajtani, városrendezési okokból”.⁴⁷

Kápolnási utcai (*status quo*) templom

A 19. század utolsó évtizedeire a zsidó lakosság zöme a város nyugati felében élt, ahonnan sokaknak a Deák Ferenc utcai nagytemplom viszonylag nagy távolságban volt. Ezért a *status quo* izraelita hitközség a Kápolnási utcai telken egy kisebb imaházat létesített az elemi iskola mellé 1894-ben. Az ún. „segédimaház”-hoz a Bika szálló átalakításkor kimaradt vasoszlopokat és ablakokat kértek el a várostól. Másfél évtized múlva, a hívők számának további növekedése miatt

⁴⁶ Debrecen-Nagyvárad *Értesítő* 1897. szeptember 12.

⁴⁷ DMJV PH mikrofilmes adattár

a hitközség elnöke, Balkányi Miklós 1909. április 15-én bejelentette a hatóságnak a Kápolnási utcai „pótimaház” lebontását, és helyén új templom felépítéséhez kért engedélyt. A jóváhagyáson túl a városi törvényhatósági bizottság 300 000 db téglá ingyenes adományozását is elrendelte az építkezéshez. A szerkezeti felépítésében modern, külső megjelenésében bizánci hatásokat tükröző templom 1909. április 16-án kelt terveit budapesti építészek, a László testvérek készítették el. A 600 főre tervezett épületbe a földszintre 310, a karzatra 293 ülés került. A ma is álló, 1910-ben átadott kistemplomot Erdődi Lajos építőmester irányításával helyi szakemberek építették fel, 110 000 korona költséggel. (4. kép)

1945 után

A debreceni zsidóság a 2. világháborút követően mind létszámát, mind anyagi erejét tekintve jelentősen megfogyatkozott. Ennek, és a megváltozott társadalmi berendezkedés érdekében végrehajtott államosításoknak köszönhetően az egészségügyi, jóléti és oktatási intézmények működtetése fokozatosan kikerült a hitközségi feladatok közül. Az ingatlanok egy részét állami tulajdonba vették, másokat pedig takarékosági okokból értékesítettek. Alig három évtizednyi idő elteltével mindössze a temető, a hivatali székház, a templomok, imaházak és az azokat kiszolgáló létesítmények maradtak meg a hitközség tulajdonában. Az intézményeknek a városon belüli területi széttagoltsága megszűnt, jelenleg valamennyi – a temető kivételével – a Pásti utca és Kápolnási utca körzetében összpontosul.

Felhasznált irodalom

- Csukás Judit: A debreceni zsidóság története a kezdetektől napjainkig. (http://dzsh.hu/?page_id=24 2014-11-27.)
- Debrecen templomai (Szerk.: Szűcs Ernő) Debrecen, 2005.
- Diószegi György Antal: Félézer éves görög jelenlét emlékei Debrecen városában = Debreceni Szemle 2011/1.
- Gergely Judit: Adatok Debrecen zsidóságának történetéhez. = Csokonai Kalendárium 1993. Db. 1992. 219–222.
- Gonda Moshe Élijáhu: A debreceni zsidók száz éve. Tel Aviv, 1971.
- Haraszi György: A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől a XVIII. század végéig <http://www.magarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/haraszi.htm#v37> (2015-03-28), http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/a_magyarorszagi_zsidok_a_szamok_tukreben/ (2015-03-29)
- Herpay Gábor: Visszapillantás a debreceni róm. kath. egyház 200 éves történetére. In: Debreceni Képes Kalendárium 1917.
- Klein Rudolf: A debreceni zsinagógák. In: Múlt és Jövő, 1994. 1.sz.
- Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon, Bp. 1884.
- Ölveti Gábor: Zsidó közösségi vagyon Debrecenben: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve (HBMLÉ) XXIII. (1996) 172–197.

- Popper Alajos: Izraelita hitközségek eredete. In: Debreczen szabad királyi város egyetem leírása, szerk. Zelizy Dániel, Debrecen, 1882.
- Simon László: A zsidóság sorsa, szerepe Magyarországon a XIX. sz. első felében (1934)
- Síró Béla: A debreceni zsidóság szellemi arcképéhez. In: Múlt és Jövő 1994. 1. sz.
- Szabó István: A zsidók letelepedése Debrecenben (1840–1867) Debreceni Egyetem szakvizsgai dolgozat, 1927. (Kézirat)
- Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története, Bp. 1922.
- Zoltai Lajos: A zsidók letelepülése Debrecenben. Magyar Zsidó Szemle 1934. 51. évf. klny.
- Zoltai Lajos: Mikor keletkeztek Debrecen határában a pusztai csárdák. In. Debreceni Szemle (válogatás) 1993.

*

- A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai 29. (Szerk.: Radies Kálmán) Debrecen, 1997, 249-368.
- Debrecen Polgármesteri Hivatal mikrofilm adattár háztörzskönyvei

1. kép: A debreceni zsidótemető (részlet).

2. kép: Izraelita reálgimnázium (1924)

3. kép: A Deák Ferenc utcai (ma Petőfi tér) egykori nagytemplom (zsinagóga)

4. kép: A Kápolnási utcai templom (zsinagóga)